

”בחור נשא בחורה בתולה”: נישואי קטינים בקרב יהודים באימפריה העות'מאנית

המשפחה היהודית, בעקבות המשפחה המוסלמית בעיר העות'מאנית, הייתה משפחה פטריארכלית. בגלל אופייה של המשפחה, הכוחות החברתיים וערכיה של החברה היהודית, כמו של זו הסובבת, נחשבה השאת קטינים, ובייחוד השאת קטינה לגבר בוגר, כפתרון מוצלח, אף שהוא נגד במקרים רבים את טובתם המידית של בני הזוג. כה חזקים היו הכוחות החברתיים, טוען ירון בן־נאה, עד שעמדו גם בפני תקנות חכמים, ורק החינוך המודרני וכוחה של המדינה המודרנית הביאו תופעה זו אל קצה במהלך המחצית הראשונה של המאה העשרים.

והקריטריון השני הוא סימנים פסיים של בגרות (בִּלְעָ' בערבית). האחרונים נקבעים באופן אינדיבידואלי, בדרך־כלל בגיל שתים־עשרה או שלוש־עשרה, ולא יאוחר מגיל חמש־עשרה לגבי שני המינים. ה”בוגר”, בטרמינולוגיה האסלאמית – בִּלְעָ', הוא מי שיצא מן הקטגוריה של ילדות על־פי הקריטריון השני. החוק השרעי התיר משכב של בני זוג בגיל צעיר יותר: זכר מגיל שתים־עשרה ונקבה מגיל תשע, ולמעשה הכיר האסלאם גם בתקפותם של נישואי תינוקות וילדים קטנים, שעתידיים היו לבוא לידי מימוש מאוחר יותר. קיימת משמעות חוקית גם לתקופה שבין שני הקריטריונים, כלומר בין גיל שבע לגיל הבגרות הפיסית, פרק זמן המהווה קטגוריה בפני עצמה בעניינים מסוימים.

מסורת ההלכה היהודית קובעת את הגבול בין ילדות לבגרות בגיל מוגדר, שאמור להיות גיל הבגרות המינית: גיל שתים־עשרה לבנות ושלוש־עשרה לבנים. בגרות זו עושה את הילדה ה”קטנה” ל”בחורה”, או אם כבר השתדכה – ל”ארוסה” עד נישואיה, ואז תהיה ”אישה”. הבגרות מעניקה תוקף חוקי למעשיו של הנער, שהוא מכאן ואילך ישות משפטית עצמאית. במקורות נקרא הילד ”נער”, ואחר־כך, כל עוד יעמוד ברווקותו – ”בחור”, עד שישא אישה ויהפוך ל”איש”. ניתן לומר, כי לגבי בנות הסתיימה תקופת הילדות עם מימוש הנישואים והמעבר לבית הבעל. הילדה נישאה או מימשה את נישואיה מיד עם הגיעה לבגרות מינית, ואת מקום אביה כאפוטרופוס ואחראי מלא מאז ואילך בעלה. לידת ילדים נחשבה למיצוי ייעודה של האישה, כרעייה ואם, תפקיד שאליו הכינו אותה מקטנות.

בתשובה לשאלה שנשאל ר' משה מטראני (יליד סלוניקי, שעלה לצפת והיה מגדולי חכמיה, 1500-1580) באה לידי ביטוי

אחד הדימויים הרווחים ביותר בספרות היפה ובספרות המחקר ביחס למזרח המוסלמי, ובכלל זה ביחס ליהודי ארצות האסלאם, הוא גיל הנישואים הנמוך. בשאלת גיל הנישואים, ובייחוד כלפי הנוהג של השאת בנות צעירות (כמו בתחומים אחרים), יצרה ההסתכלות האירופית על החברה המוסלמית דימוי שלילי. שלא במפתיע השתקפה עמדה זו גם בחקר היהודים בארצות האסלאם, וראוי להפריד בין הדימוי לבין המציאות, או לפחות להבין את הרקע לתופעה.

משמעותם של נישואי קטינים, ובעיקר נישואי קטינות, לפני המאה העשרים, הייתה שונה מזו המקובלת כיום בעולם המערבי. יש להבחין בין ”קטין” בלשון ימינו, שהוא אדם שגילו פחות משמונה־עשרה (או אפילו פחות מ”גיל ההסכמה” על־פי חוק, שהוא נמוך אף יותר), לבין ”קטין” בלשון המקורות, כתואר שבה לציין מי שאינו בוגר מבחינה מינית. להלן אדון בקטינים כמשמעות התואר במקורות היהודיים. עוד ראוי לזכור, כי עד לעת החדשה לא הקפידו בארצות האסלאם, בייחוד בקרב ההמון, על רישום מדויק של תאריכי לידה, ואלה היו משוערים ומקורבים בלבד.

האסלאם משתמש בשני קריטריונים לציין קטגוריית הגיל – האחד הוא בגרות אינטלקטואלית (רִשָּׁד בערבית), כלומר אינטליגנציה, הבנה וכושר שיפוט, שהן תכונות אשר, גם לפי המקובל בעולם הנוצרי, נרכשות עד גיל שבע בקירוב;

ד"ר ירון בן־נאה מלמד בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים, ומתמחה בתולדות היהודים בארצות האסלאם, בעיקר באימפריה העות'מאנית.

קלרה שיפרוט ויצחק לוי ביום חתונתם, איסטנבול, תורכיה, שנת 1910

ברור החלוקה ששיקפה תפישה מגדרית: על הבנות להיות עם האם, שמחנכת אותן לתפקיד הנשי ולתכלית של חיי הנישואים, בעוד האב מחנך את בנו לבגרות כיהודי ירא שמים, שמפרנס בכבוד את עצמו ואת משפחתו הגרעינית. כאשר בני זוג נפרדו, נמסרו בנות לחזקת אמן, ואילו הבנים, אם היו בני למעלה מחמש או שש שנים, נמסרו לחזקת האב. בשאלה אל משה מטראני סופר, כי על רקע סכסוך בין האישה לבעלה השני מסרה האישה את בנותיה לרשות אביהן, אך כאשר זה עזב והותירן בחזקת אב חורגת, ביקשו הבנות לחזור אל אמן הביולוגית. הפוסק אישר את בקשתן למרות התנגדות האב בטענה שכך ראוי: על כל בת לגדול אצל אמה, כדי שזו "תלמוד לה אומנות נשים וצניעות" [ודרך נשים]. ר' משה מטראני אף הדגיש, כי לא קרבה נפשית-רגשית רבה יותר אל האם מאשר אל האב היא שהדריכה את הפסיקה, אלא התועלת שתצמח לילדה מחינוכה המגדרי המובהק בידי האם (ר' משה מטראני, **שאלות ותשובות**, ח"ב, ויניציה ש"צ [1630], סב, לב ע"ג).

במקרה אחר תבעו הורי האישה חזקה על נכדתם, "כי עם זקנתה תלמוד מוסר ודרך ארץ ותמצא קורת רוח עמהם" (ר' שמואל קלעי, **משפטי שמואל**, ויניציה ש"ט [1599], צ, ע"ג). עוד על חינוך הבנות לחיי נישואים, אפשר למצוא במקור מן הבלקן מראשית המאה התשע-עשרה:

[...] וגם על הבנות חיובא רמיא [ארמית: חיוב מוטל] לחנכן ולהרגילן בכל מלאכות ובכל שלימות ובכל מדות טובות וביותר שיסתפקו במועט ושיהיו עיניהן יפות ושלא תהיינה עצלניות ולא דברניות ושתקום בעוד לילה ושתעשה כל מעשיה בזריזות ובנקיות ובכשרות ובגידות וכל סדר נשים הכשרות [...]. ואם ח"ו [חס וחלילה] תמצא איש קשה וחמות ובני בית קשים והיא מלומדת בגדולות ובמדות גרועות אוי לה ולרוע מזלה וגם אישה יראת ה' היא תתהלל וחיובא רמיא על אביה ואמה לחנכה ולהרגילה בברכות ההנאות ובתפלות וּמְלִיצוֹת נְדָה וחלה וּמְלִיחָה שתהיה בקיאה בהן בכל דקדוקיהן וכן דינים ומצות הנשים שתהיה מלומדה ובכל מדה ומדה תהא למודה ושתהא צנועה כל כבודה בַּת מלך פנימה [...].

(ר' אליעזר פאפו, **פלא יועץ**, קושטא תקפ"ד [1824], אות ח, ערך חינוך, ע"ב-ע"א ע"א)

עם התופעות המאפיינות את מסגרת המשפחה הפטריארכלית בחברות היס-תיכוניות, בכללן בחברה היהודית בארצות האסלאם, נמנות השאת הילדים בידי הוריהם בכלל והשאת קטינים – בנים ובנות כאחד – בפרט. הכוח המניע ליצירת קשר הנישואים היה תועלת חברתית וכלכלית, ולא קשר קודם או אהבה בין בני הזוג. קשר המבוסס על אהבה נחשב פסול: פתגמים, שירים וסיפורי עם תיארו את המאווים ואת האהבה הרומנטית כאלמנט מסוכן שסופו טרגי. מאידך גיסא הציבור, ואולי בעיקר ציבור הנשים, הכיר בקיומן של אהבה ותשוקה וחיפש אותן לאחר הנישואים, בין השאר באמצעים מאגיים שונים כגון קמעות וכשפים.

האזכורים של נישואי קטינים במקורות מן האימפריה העות'מאנית מורים על שכיחותם – במידה רבה כמו בחברה המוסלמית הסובבת – ומאפשרים לקבוע את קיומם של שני טיפוסי נישואים מסוג זה. האחד, והוא השכיח פחות, שבו שני

בני הזוג צעירים או קטינים, רווח ככל הנראה דווקא בקרב העילית הכלכלית בקהילה. מטבע הדברים, בחוג המשפחות העשירות והמיוחסות לא הייתה כל מניעה חברתית או כלכלית לזיווג, והמשפחות ביקשו להבטיח לילדיהן שידוך מוצלח מהר ככל האפשר, אם כדי למנוע קידושי סתר לא-רצויים, אם בשל החשש מפני שינוי במעמד הכלכלי או מות ההורים בטרם יגיעו לילדיהם לבגרות, תופעה שהייתה שכיחה בתנאי החיים דאז. גם מעצם ההבטחה לנישואים בעתיד ניתן היה לקצור רווחים חברתיים וכלכליים. עתידם הכלכלי של בני הזוג היה מובטח והם התגוררו בדרך-כלל בבית אבי החתן.

דגם הנישואים האחר, שבו קטינה או צעירה נישאה למבוגר, היה השכיח בציבור הרחב. הסיבות להשאת ילדה-נערה צעירה היו קשורות בנורמות ובמוסכמות סביבתיות – שרווחו במידה שווה בחברה היהודית והמוסלמית: האב ביקש להיפטר מהר ככל האפשר מנטל השמירה על צניעותה ובתוליה של הבת, כלומר על כבודה ועל כבוד המשפחה כולה; רצון להסיר מעמסה כספית, כלומר האכלת פה נוסף, ומאידך גיסא, כלה צעירה וחסונה משמעה זוג ידיים עובדות נוספות, שיקול בעל משקל בקרב עניים. במקרים רבים גיל צעיר ובתולים היו כל מה שהיה לנערה להציע.

בהתקשרות בין משפחות מן המעמד הבינוני והנמוך נאלצו שני הצדדים לחסוך ולהתכוון שנים ארוכות לקראת ההוצאות הכרוכות בנישואים. בשל מבנה המשפחה, ערכיה ואורחותיה זכתה הנערה במה שהכינו למענה הוריה מאז לידתה, בעוד הגבר נאלץ לעמול בכוחות עצמו משעה שהיה מסוגל לכך. בדרך-כלל היה אפוא הבעל מבוגר מן הכלה המיועדת, בייחוד כאשר היה זה גבר מן המעמד הבינוני או הנמוך, אשר נאלץ לעבוד שנים ארוכות עד שחסך די למימון הנישואים.

השאת קטינה הייתה עשויה להתרחש במצב נוסף: כיוון שאירע לא אחת, שחתן או כלה נפטרו ערב חופתם, מקובל היה להשיא את החתן לאחותה של מי שהייתה הכלה המיועדת, לעתים עוד בטרם קבורתה, ובכך לחתום את העסקה בין הצדדים. גם במקרה ממין זה האינטרס הכלכלי הוא שהכריע. חכם סלוניקאי בן המאה השמונה-עשרה מתח ביקורת על נוהג זה: "וראייתי מנהג גרוע כשמת להאדם בתו הנשואה ויש לו בת קטנה בת שמנה או תשעה שנים מפני עגמת נפש שלא להפרד מחתנו עושה כמה וכמה כרכורין וסרסורין להכניס בתו הקטנה תחת הגדולה ועוברים על כמה עבירות [...]" (ר' יצחק מולכו, **אורחות יושר**, סלוניקי תקס"ט [1769], ריב ע"א).

המקורות מעידים בבירור, כי תופעת נישואי קטינים הייתה מקובלת ושכיחה יותר בקרב בנות, אך אין שום אפשרות לדעת מה היה שיעור הנשים שנישאו בקטנותן (על השאיפה לנישואים מוקדמים ככל האפשר בקהילות היהודיות בימי הביניים כתבו כבר יעקב כ"ץ ואברהם גרוסמן, ועל גיל נישואים נמוך עמדה רות למדן; על הנתונים בקרב המוסלמים בארץ ישראל העות'מאנית כתב הרלד מוצקי [Motzki]). ילדה או נערה עברה בדרך-כלל היישר ממצב של ילדות למצב של אישה, רצוי נשואה. ההלכה היהודית מכירה רק בפרק זמן קצר, בן חודשים אחדים, שבו נמצאת הילדה במצב ביניים, ובו היא רשאית

שני צעירים יהודים בתלבושת מסורתית, סלוניקי, שנת 1910 בקירוב

Costume israélite à Salonique.

לסרב – או בלשון המקורות לְמָאן – לקידושים שקידש אותה אביה בקטנותה. בת שבגרה ונותרה בבית הוריה עוררה רינונים, פגעה בסיכויים של אחיות צעירות ממנה להינשא ופגמה בכבוד משפחתה: "כי חרפה היא לו ולכל משפחתו להשהות נערה בוגרת גדולה בת עשרים שנה בבית והדור פרוץ וירא פן יקראנה אסון [...]'" (ר' יצחק ׳ שאנג׳י, **בארות המים**, שאלוניקי תקט"ו [1755], אה"ע, ס, קצ ע"ד). על השאת הבנות על-פי גילן כתב דברים מפורשים חכם קראי באיסטנבול ברבע האחרון של המאה השמונה-עשרה: "[...] מפני כי תת הצעירה לפני הבכירה היא מנהג רע מאד וגם ירחיקנו השכל האנושי ואפילו אומות העולם שאין להם תורה לא יעשו כן לתת את הצעירה והבכירה תשאר בבית עגומה ועלובה [...]]" (ר' שמחה הקוסדיני, **איגרת תוכחת מוסר**, י' אלגמיל מהדיר, רמלה תשס"א [2001], עמ' 27). בדיוק בעניין זה בולט קיומה של מערכת ערכים תלוית-מגדר בחברה היהודית והכללית – אין פגם דומה אצל גבר שמאחר להינשא. כך למשל בפתגם יהודי-ספרדי הנימה המחויכת בדבריה של האם על בנה המאחר להינשא: "מי איזו קוז'ו אי ריקוז'ו נוב'יאס אה ב'ינטי אי אוצ'ו", כלומר, בני אוסף כלות עד גיל עשרים ושמונה (משה דוד גאון, **בשמים מספרד**, ירושלים תשמ"ט [1989], עמ' 35). ואילו פתגם עממי אחר מעיד, כי נישואים לבעל מבוגר ומבוסס נחשבו מעשה רצוי וראוי: "מאס ב'אלי און ב'ייז'ו לאזדראדור קי און מאנסיב'ו פפון", כלומר, טוב זקן חרוץ מצעיר פטפטן (יצחק מוסקונה, **פניני ספרד**, תל-אביב תשמ"ב [1982], עמ' קמד).

ברבע הראשון של המאה התשע-עשרה כותב ר' אליעזר פאפו, מגדולי החכמים בבלקן באותה עת: "זיווג זו מצוות האב כשיגיע להיות בן י"ח ולכל היותר לבן עשרים לזוג לו אישה [...] וכל שכן שאם הבן ברשות עצמו שחובה מוטלת עליו למהר לישא אישה ולא יעשה שקר בנפשו. ואם איש עני הוא ואין ידו משגת לפרנסת אישה ובנים ומתוך כך אין מי שירצה להזדווג עמו על כל פנים כל אשר בכחו לעשות יעשה ויבקש איזו עניה אפילו אינה מכנסת לו כלום [...]]" (**פלא יועץ**, אות ז, ערך זיווג, סט ע"ב). אך מן המקורות עולה מציאות, שבה איחור הנישואים אצל גברים היה מעשה שכיח ורגיל, והסיבה העיקרית הייתה כאמור כלכלית: צבירת הממון הדרוש להוצאות החתונה, בכללן המתנות לכלה ולמשפחתה, וכן את היכולת לכלכל משפחה, ובמידת האפשר גם יכולת לרכוש דירה, בהתאם למעמדו החברתי. ידיעות מן המאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה מורות על נישואי גברים רק בשנות השלושים והארבעים לחייהם – נוהג שאותו גינו בעלי המוסר (ראו לדוגמה דברי ר' יעקב כולי, **מעם לועז**, בראשית, קושטא ת"צ [1730], פרשת בראשית, כ ע"ב – כא ע"א; ר' יצחק מולכו, **אורחות יושר**, סלוניקי תקכ"ט [1769], קכח ע"ב; ר' חיים אברהם גאנין, **ספר תקנות והסכמות ומנהגי ... ירושלים**, ירושלים תר"ב, נב, מ ע"ב). לרוב היה אפוא הגבר מבוגר מאשתו, לעתים בעשרות שנים. גבר אמיד יכול היה לשאת אישה שנייה, או להתחתן בשנית או בשלישית לאחר שהתאלמן. בגלל שלא נזקק לנדוניה, יכול היה לקבל בקלות בחורה ענייה. מצב, שבו אישה מבוגרת או זקנה נושאת לה בחור היה אפשרי, אך הוא נחשב למגונה ופסול, כיוון שלא היה סיכוי שהשניים יעמידו צאצאים, וברור היה שהמניע של הגבר הוא כספי גרידא.

עם זאת מצאנו עדויות גם לנישואי בנים קטנים, או לפחות צעירים מאוד. ידועה תקנת חסידי צפת במאה השש-עשרה, לפחות להלכה, שיש לחתן בנים בגיל שלוש-עשרה או ארבע-עשרה, כדי למנוע מהם הרהורי עברה. בהקשר זה מאלפת עדותו של חכם ארצישראלי במאה השבע-עשרה המשיח לפי תומו: "להיות בני בן יו [16] שנה והוא רך ויחיד לי ואיחרתי [!] בשמחתו ושמחתי לשדך אותו [אישה] שהיא בת חמשה שנים עד שתהיה בת עשר ראויה לחופה [...]]" (**תשובות ר' יהוסף מליריאה וחכמי הדור בצפת**, מהדורת י"ש שפיגל, ירושלים תשמ"ח [1988], יט, ק-קא).

עניים היו עשויים להישאר ברווקותם שנים רבות, עד שעלה בידם לחסוך לצורך המוהר ומימון טקסי הנישואים. נערות ונשים עניות נמצאו במצב בעייתי יותר: בהעדר גורם אטרקטיבי בדמות נדוניה נאה, היו נכסיהן העיקריים יופי, שם טוב, בתולים וגיל צעיר. נערה בתולה הייתה סמל סטטוס נחשק, ולבתולים נודע בעיקר ערך כלכלי. ככל שחלף הזמן קשה היה לשמרם, ולכן היה עליהן להינשא מוקדם ככל האפשר. גם אם מצאו עבודה, הן הרי השתכרו פחות מגברים, ולכן היו אנוסות להתפשר ולהינשא לבעל מוס, למי שכבר היה נשוי או לגבר זקן. אם סירבו היו צפויות לחיי רווקות, בדידות ומחסור, או למצער – לתלות תמידית בקרובי משפחה.

המשפחה והקהילה חששו ממצב של רווקות ממושכת מחמת דאגה לשבירת מסגרות משפחתיות קיימות ועברות מוסר, שתוצאתן תפגע בכלל בסופו של דבר. לתוכחה בעניין דחיית הנישואים ממניעים כלכליים כדרך הגויים, ראו למשל דברי ר' חיים פאלאג'י, **תוכחת חיים**, חלק בראשית, שאלוניקי ת"ר (1840), א ע"ב ואילך: "[...] לבאר בו שלא יהיה מונע עצמו ממצות פו"ר [פרייה ורבייה] מאיזה סיבות, שש הנה שנא ה' אשר ימנע האדם מלישא אישה [...]". המחבר מונה את המניעות השונות, וחוזר ומדגיש את חשיבות הנישואים. בהמשך (ב ע"ב ואילך) יזכיר שנית את עיכוב הנישואים או ההימנעות מהם בשל חסרון כיס. עוד בעניין זה בהמשך הרצאת הדברים (ט ע"א) נזכרים גברים הנושאים אישה רק בעשור הרביעי לחייהם.

לגיל הנישואים הנמוך, בייחוד של האישה, היו השלכות חשובות על מבנה התא המשפחתי, על מעמד האישה ועל היחסים בין בני הזוג. שנות פוריות ארוכות באופן יחסי – למעלה מעשרים – הוביל אף למספר גבוה של לידות ולסיכויים טובים יותר להולדת צאצאים שיגיעו לבגרות.

הצד החלש והפגיע יותר בקידושי בוסר ובנישואי קטינות היה הנערה, שסבלה פעמים רבות סבל פיסי. האישה נתפשה כילדה הזקוקה לחינוך, גם אם כבר בגרה, וחינוך התבטא בתקופה זו גם במכות. הכאת בת הזוג נחשבה דבר מובן מאליו, גם אם היו מי שגינו אותו פה ושם. זאת ועוד, הפתגמים, כסוגה עממית מובהקת, מעידים על מקומה ומעמדה הנחות בבית בעלה, מול חותנת וגיסות מבוגרות המתעמרות בכלה הצעירה. בנוסף, הריונות רצופים מגיל צעיר גרמו להפלות, לחולשה תמידית ואף למוות. תמותת נשים בשנות העשרים לחייהן היתה גבוהה במיוחד, ככל הנראה בשל סיבוכי היריון ולידות רבות.

אישה נשואה הייתה אנוסה ללכת אחר בעלה, ולאבד בכך את הקרבה המגוננת של בני משפחתה. שאלות לגבי מעבר מעיר לעיר עולות לא פעם בספרות השאלות והתשובות. במקרה שלא היה תנאי מפורש בעניין זה בשידוכים, היה עליה לציית לבעל, בין במעבר לעיר אחרת ובין בעלייה לארץ ישראל. אם סירבה נחשבה אישה מורדת והייתה עשויה לאבד את כתובתה ואת התוספת. רק לעתים נדירות התחשבו ברצונה.

מחבר **שולחן ערוך**, רבי יוסף קארו, הפציר בציבור היהודי שלא להשיא קטינים שלא בגרו והביע אי-נחת מנישואים לקטינה. לדבריו, רצוי היה שתהא הנערה בוגרת דיה להביע הסכמה או אי-הסכמה. ההלכה היהודית מעניקה כידוע לנערה את הזכות למאן לשידוך בתוך פרק זמן קצר – חודשים ספורים – לאחר שהגיעה לבגרות פיסית. מן המאה השמונה-עשרה ואילך אנו שומעים קול ברור יותר נגד קידושי בוסר. "קטנה" הייתה פשוט קטנה מדי לקיום יחסי מין, וזו הייתה המניעה עיקרית למימוש הנישואים לפני הגעתה לבגרות, קרי לפני היותה מסוגלת להתעבר. הגיוני הרבני לנישואים עם קטנה לא נבעו מטעם מוסרי כלשהו, אלא משום שקטנה אינה מסוגלת להתעבר והבעל משחית את זרעו לבטלה כשהוא שוכב עמה.

לכאורה תוקנה כבר בירושלים במאה השמונה-עשרה, אולי כבר בשנת 1730, תקנה "שלא לקדש אישה פחותה מ"ב [12] שנים ויום אחד" (ר' רפאל אהרן ׳ שמעון, **נהר מצרים**, ח"ב, נא אמון תרס"ח [אלכסנדריה 1908], אה"ע, קע ע"א), אך זו לא קוימה. צריך לשקול גם את האפשרות, שמדובר בהמצאה, וכי תקנה זאת יוחסה למאה זו על-ידי דורות מאוחרים על מנת לתת לה לגיטימציה ויתר תוקף. מן המאה התשע-עשרה השתמרו גם עדויות של נוסעים בני אירופה, יהודים ושאינם יהודים, המדווחים על נישואי קטינים בארץ ישראל ובקהילות אחרות באימפריה, כשהם מצביעים על ההשלכות ההרסניות של נוהג זה. במאה התשע-עשרה גברה ההתנגדות של הממסד הרבני לנוהג של השאת ילדות קטנות, ככל הנראה בהשפעת המודרניזציה והחינוך האירופי. כך למשל, תקנת בגדאד בראשית המאה העשרים אוסרת על השאת קטינות, ומציינת במפורש את הנוק הבריאותי. אך ללא הועיל: טובת הנערות לא עניינה את משפחותיהן, אף שהשינוי היה לטובתן ולמען בריאותן. הכוחות החברתיים גברו על הדאגה לפרט, והמערכת כולה העדיפה את המשכיות הנוהג של קידושי קטינים. הציבור מצא דרך לחמוק מן האיסורים הרשמיים, ובירושלים למשל נהגו לצאת ולקדש מחוץ לחומות העיר. לו רצו הרבנים למנוע נוהג זה מכול וכול, יכולים היו להשתמש בסנקציות חריפות יותר, אך הם לא עשו זאת.

* * *

כאיוור לדברים ברצוני להביא מעשה שהתרחש בדמשק, ככל הנראה ברבע השלישי של המאה השש-עשרה:

למדנו רבינו בחור נשא בחורה בתולה ואיש לא ידעה בת "ב שנים [12] ובליל החופה לא יכול לה וחששו לכשפים והוציאו הוצאות על זה ונתארך כמו חדש וחצי ויהי בבקר ופרשו השמלה לזקני העם להראות בתולי הנער [ה] ומחמת

הביאה נמצאת מקום פְּרוּתָה מבית ומחוץ פצע וחבורה ומכה טרי [ה] והוצרכו נשים לרפאתה ונמשכת ברפואתה כמה ימים ואח"כ כשהי' [ה] רוצה הבחור לבוא עליה [לשכב עמה] צעקה הנערה וכל פעם ופעם בשעת תְּשָׁמִישׁ ככה, והיה מכה בה מכות אכזריות דבר גוזמ' [ה] כשבויות חרב ותיטב בלב הנער [ה] לסבול כל ההכאות האלה מלסבול הצער והעי' [נוי אשר היה מענה אותה בתשמיש כפי מה שנתגלה אחר כך. ונמשכה בצער ועי' [נוי כזה כמו ששה חדשים, ותמיד אבי הנערה ואמה היו חושבי' [ם] ש[ב]אמת הנערה היתה מורדת לתשמיש והיו מוכיחים אותה ומוסיפי' [ם] להכותה עד שנתגלה הדבר באמתלאות וראיות ברורות ושכניות [!]. פעמי' [ם] רבות וגם מפי הנערה שסבת צעקת [ה] הית' [ה] מאתו כי היה בא עליה באין אונים ואמיץ כח ובוה היה מענה אותה שלא מדרך העולם בפני' [ם] שונים חיכוך ומיעוץ וכתות וכדומה למלא' [ת] תאותו ולא היה שוה לו כי אין גבורת אנשים בו יִשְׁעָן על ביתו ולא יעמ' [ד]. והנער' [ה] בתחלה בהיות' [ה] צנועה תמימה בירכתי ביתה לא ידעה בשכבה ובקומה. ועתה כאש' [ר] דברו עמה נשים רחמניות לידע מה טיב' [ו] נתגל' [ה] היות כי אין גבורת אנשים בו. ואף גם הוא כשמתרעמים ממנו לפעמים מודה בפני אנשים אנשי שם, וגם הוד' [ה] בפני ב"ד [בית דין] כי אין כח אנשים לו והוא כמתלהלה יורה הַצִּים, ואומר שאם רצון הנערה ככה מה טוב ואם לאו הרי הדין לפניך, ולפעמים אומר שכח אנשים בו והנערה היא המורד' [ת] והראיה מהבתולים. והיא אומרת הנה אנכי מוכנת ומיועדת אליך עשה בי כטוב בעיניך ותב' [ו]א עלי אם אין מום בך. ועם היות מכל המעשים אשר עברו מיום הנשואין בין השכנים כלם מודים היות לו קצת חולי ובא לשחוק על בנות ישראל כי כן בהיותו בן כ"ג שנה ולא היה רוצה לינשא. ושמא אין לו חולי והוא שנאה ומאס בה. כי כן נראה מענייניו כי אינ' [ה] חביבה עליו ששוכבים שניהם יחד על מיטה אחת כמה פעמים והיא עמו באהבה וח' [י]בה והנערה שותקת ולא יגע בה. גם ראינו ממנו כי לא רצה לדור בין שכני' [ם] רק בבית אמו פן יתברר שאין גבורת אנשים בו כאשר העזה פניה ותאמר לו. הכלל שהוא אומר ממנה, והיא אומרת ממנו והעניינים מוכיחים. [...]

(ר' משה מטראני, **שאלות ותשובות**, ח"א, ויניציה ש"צ [1630], רסז, קכד ע"ב)

עיקרה של השאלה הוא, אם כופים אותו לגרש, ובמקרה שכן, וזו כנראה דאגתה העיקרית של המשפחה, מה יהיה עליו לתת לה במקרה של גירושים – את מלוא כתובתה, או שמא תידון כמורדת ותצא בלא כלום.

בסיפור זה נגלים לנו כמה קווים טיפוסיים לחיי היהודים בעיר העות'מאנית, במקרה זה בפרובינציה הסורית. עניינו נישואי נערה בת שתיים-עשרה לבחור שגילו מתקרב לשלושים, כמעשה יומיומי. הנישואים מוסדרים, וכמובן ללא היכרות קודמת, קשר רומנטי או אהבה בין בני הזוג המיועד. ההסדרים הממוניים חשובים הרבה יותר, והם העומדים ביסוד השאלה. ממהלך המאורעות מתברר קשר של שתיקה סביב נושא המין והמיניות והעדר הכנה לחיי אישות. האם אינה מסבירה לבתה דבר על העומד להתרחש. חשובה יותר

קראו בגיליון הקרוב של **זמנים** :

קובץ מיוחד על

תאולוגיה פוליטית: היסטוריה, תאוריה וביקורת הכוח

עורך־אורח: ניצן ליבוביץ'

יובל ג'זבי

על מדינת העברים הקדומה על־פי שפינוזה

יוסף שורץ

על אנרכיזם דתי וחילונית יהודית־גרמנית:
מייסטר אקהרט במאה העשרים

גילי שחר

על "המכונה התאולוגית" כתגובה
למלחמת העולם הראשונה

אווה הורן

על "מצב החירום" אצל קרל שמיט,
ולטר בנימין וברטולד ברכט

ג'ון גריי

על אפוקליפסה עכשווית והנאו־קונסרבטיבים

עוד בגיליון

גדעון עפרת

על בית־ספר לאומנות שקדם ל"בצלאל"

עמר ברטוב

על שרידים אחרונים של גליציה היהודית

אניטה שפירא

על אלטנוילנד

קבצים מיוחדים בגיליונות הבאים:

■ פרט ופרטיות בעת החדשה ■ מלחמת סין-יפן

■ יובל המאה לתל־אביב ■ שבתות ויחסי עבודה

■ סופו של סחר העבדים ■ שיער: זקנים, שפמים, צמות ופאות

המראית הפומבית של הדברים, ובמקרה זה הוכחת הבתולים בבוקר שלמחרת ליל הייחוד של בני הזוג. האיך־אונות של הגבר נתפשת כדבר בלתי־טבעי ותוצאה של מעשה כישוף (ראו תפישה דומה בכפר הצרפתי במאה השש־עשרה אצל נטלי זימון דייוויס, **שובו של מרטן גר**, תל־אביב 2001). העובדה, שהנערה העזה להעלות טענה על תפקודו המיני נתפשה כמעשה מחוצף. ככלל, בעיות בתפקוד המיני לא נזקפו לחובת הבעל, שלא נדרש להוכיח את פוריותו, ורק לעתים נדירות את כשירותו, והאישה היא זו שהואשמה בעקרות. רבנים העניקו לבעל שהות ממושכת ולא מיהרו לגרש באמתלה זו. הכאת הנערה־האישה על־ידי ההורים והבעל נחשבה בבירור כאמצעי חינוכי לגיטימי ומקובל, והתלונה כאן הייתה על הפרזה. נכונותה לשאת מכות אכזריות ולהתפייס עם בעלה מאשרת זאת ומשקפת דפוס המקובל גם בימינו אצל נשים מוכות. מרתקת לא פחות היא מעורבות השכנות בחיי המשפחה, ובקיאותן בפרטים אינטימיים ובכלל זה בחיי האישיות של בני הזוג. בניגוד להקפדה על צניעות והצנעת הגוף, בייחוד זה הנשי, מושג הפרטיות כמעט שאינו קיים לפני העת החדשה, קרי המחצית השנייה של המאה התשע־עשרה.

רות למדן כבר על עמדה על כך, שעיקר עניינם של הצדדים בפרשה זו (כלומר, בני המשפחה ולא בני הזוג), הוא למזער את הנזק הכלכלי שייגרם כתוצאה מגירושים. אם יוכח כי הבעל מתפקד כראוי והאישה מסרבת לקיים עמו יחסי מין, הרי דינה כ"מורדת", והוא רשאי לגרשה בלי להעניק לה את דמי כתובתה ואת התוספת המובטחת, כך שמשפחתה תסבול נזק כלכלי ממש. אם יצליחו קרובי האישה להוכיח שהאשם בו, וכי הוא אמנם אימפוטנט, הרי עליו לגרשה ולתת לה את מה שהתחייב. לרגשותיהם, רצונותיהם ואפילו לכבודם של בני הזוג, אין רמז בסיפור המעשה.

לקריאה נוספת:

שמחה אסף, "לחיי המשפחה של יהודי ביזאנץ", בספרו **באהלי יעקב**, ירושלים 1943, 106-99.

ירון בן־נאה, **יהודים בממלכת הסולטנים**, ירושלים 2007.

אברהם גרוסמן, "נישואי בוסר בחברה היהודית בימי הביניים עד המאה השלוש־עשרה", **פעמים** 45 (תשנ"א), 125-108.

יעקב כ"ץ, "נישואין וחיי אישות במוצאי ימי הביניים", **ציון** (תש"ה), 21-54.

רות למדן, **עם בפני עצמן: נשים יהודיות בארץ ישראל, סוריה ומצרים במאה השש־עשרה**, תל־אביב 1996.

אהרן חיים פריימן, **סדר קידושין ונישואין**, ירושלים 1965.

Harald Motzki, "Child Marriage in Seventeenth-Century Palestine", in: Muhammad Khalid Masud, Brinkley Messick and David S. Powers (eds.), **Islamic Legal Interpretation: Muftis and their Fatwas**, Harvard University Press, 1996, 129-141.

מקורות האיורים:

תמונות בעמודים 39, 41: באדיבות בית התפוצות, ארכיון התצלומים, תל־אביב

תמונה בעמוד 45: אימג'בנק ישראל/Gettyimages

"שלוות הבית" (Domestic Bliss) מאת הנרי רוברט מורלנד (Morland), שנת 1760